

Каменни калъпи за сфероконуси от София

Магдалина Станчева

През 1953 г. при строежа на новия център на София в изкоп за сградата на Министерството на тежката промишленост се откриха три каменни калъпа за отливане на сфероконуси. Калъпите са направени от мек шиферен камък. Те са различни по твърдост и цвят. Първият калъп (обр. 1 а) е от най-твърд сиво-черен камък. Цялата му външна повърхност е покрита с коси нарязи — следи от обработката. Вторият калъп (обр. 1 б) е от по-мек сив камък. Камъкът, от който е направен третият калъп (обр. 1 в), е най-мек светлосив шифер. Най-добре запазен е първият калъп, от който е отчупена само малка част от външната му страна. На втория липсваха два от външните ъгли на четвъртинките, които го съставят, и една от тях беше счупена на две. Частите на третия калъп, именно на направения от най-мек камък, са най-повредени. Външните ъгли са очукани, части от двете четвъртинки липсваха.¹ Всички калъпи са съставени от по четири равни части.

Първият от калъпите има бъчвообразна форма. Висок е 17,5 см, има диаметър на основите 8,5 см и 9 см, максимален диаметър в средната му част — 10 см. В центъра на горната и долната му основа са оставени кръгли отвори с диаметър 1,3 см.

Вторият калъп има почти цилиндрична форма със скосени ръбове на основите. Той има същата височина както първият, диаметър на основите 9 см и 9,4 см, максимален диаметър 11,4 см. По външната му страна в средната част на всеки два прилежащи ръба на четвъртинките на калъпа са врязани еднакви знаци (обр. 3 г). Тези знаци са служели, за да се разпознават при сглобяване съседните четвъртинки. Единият от тях представлява начертание на българската буква А.

Третият калъп има правилна цилиндрична форма. Висок е 16,5 см, има диаметър 11,4 см. Единият от отворите за изливане на метала се намира отстрани на стената при съединяването на две четвъртинки (обр. 1 в).

Отделните четвъртинки на калъпите се скрепяват една с друга посредством оловни скобички. Всяка от четвъртинките има на едната си плоскост по две ямички — по една във всеки ъгъл. При ъглите на другата ѝ плоскост са пробити каналчета. При прилепване на частите на калъпа каналчетата на всяка четвъртинка попадат срещу ямичките на съседната. През отворите на каналчетата, които се намират на външната стена на калъпа, е наляно олово. През каналчето оловото е протекло в съответните ямички на съседната част (обр. 3 з). Устройството на каналчетата за олово личи добре на първия калъп, част от външната стена на който е отчупена и оловната скобичка е оголена. Наложило се е да се пробие второ каналче, по-горе и на съответното място на съседната четвъртинка — втора дупка (обр. 2 а, първа и втора четвъртинка).

Сфероконусите, отливани в първите два калъпа, имат почти еднаква форма (обр. 2 а, б; обр. 3 а, б). Горната част е заоблена, под нея е очертана шийката на съда, рамената са полегати, а долната част — силно удължена. Височината им е също почти еднаква — 16,8 см и 16,3 см; максималният диаметър на двете отливки е 5,5 см.

По украсата си те са също така много близки. Горната им част — главичката — е без украса. Шийката е отделена от рамото с един изпъкнал пръстен. По рамото се спускат, разширявайки се в долния си край, радиално разположени заоблени ребра. По най-издутата средна част на двата сфероконуса минава пояс от пъпки. Известна разлика има в украсата на долните им части. Докато единият сфероконус (обр. 3 а) има три реда бадемовидни изпъкналости с пъпки

¹ Публикуваните тук снимки са направени след реставрирането на калъпите. Липсващите части не засягат формата за отливане при първите два калъпа и само отчасти засягат опашката на птицата при третия калъп (обр. 2 в).

между тях, другият (обр. 3 б) има само един ред, а под него — ромбовидни форми.

Първият калъп (обр. 2 а), направен от потвърд камък, е много грижливо изработен, орнаментите са добре очертани, с остри ръбове, които дават съвсем правилна отливка. Вторият калъп (обр. 2 б) е изрязан малко по-небрежно.

Отлетият в третия калъп съд е имал форма на птица (обр. 2 в; обр. 3 в, г), вероятно гълъб. Птицата е дълга 14 см. Тя има подчертан извит клон,¹ заоблена главичка, силно издута гръд, прибрани крила. Краката въобще не са представени. Окото е едро, елипсовидно, с кръгче в средата. Крилата са очертани на гърба с две двойни дъги, запълнени с напречни линии. Дългите пера са означени със заоблени ребра, подобни на тези, които покриват рамената на другите два сфероконоуса. Перата на опашката са означени с коси нарези. Долната част на тялото на птицата е покрита с релефен растителен мотив — виещи се клончета с удължени и заострени листа. Полетата между тях са запълнени с пъпки.

В София досега не е намиран нито един къс от сфероконоуси, излени в някоя от тези или в подобна форма. Не ми е известно такъв съд да е намиран и някъде другаде в България. Глинени сфероконоуси, и то само фрагменти, са известни от Плиска.² Четири напълно запазени глинени сфероконоуси се намират в Окръжния народен музей в Силистра. Единият е покрит със светла маслено-зелена глеч. Плисковските фрагменти и силистренските сфероконоуси имат приблизително яйцевидна форма. По формата и цвета на

глечта си силистренският сфероконоус трябва да се отнесе към X—XI в. Същото се отнася и за плисковските фрагменти. Съществената отлика във формата на софийските сфероконоуси са силно удължените им пропорции. Глинени сфероконоуси с удължени форми са намирани в Кармирблур,³ Ходжент⁴ и Афрасиаб.⁵ Интересно е, че именно в последното място са открити и сфероконоуси с долна част, подобна на рибя опашка. Това навежда на мисълта, че зооморфните сфероконоуси, какъвто е и един от нашите, се свързват с издължените сфероконоуси. Форма на рибата имат и два фрагмента от сфероконоуси от Ахсъкет (Узбекска ССР).⁶ Друг сфероконоус с форма на птица освен софийския калъп засега не ми е известен. Но явно е, че зооморфната форма, когато формата на тялото на животното съвпада с общата форма на сфероконоус, както е например с рибата, се е практикувала.

При нашия сфероконоус-птица отличителна особеност е тази, че отворът на съда се явява обърнат настрани, вероятно на върха на главата на птицата. Но и в тази си особеност нашият сфероконоус не е изоллирано явление. Главичка и отворстие настрани имат според Р. М. Джанполадян сфе-

¹ На гипсовата отливка (обр. 3 в, г) клонът на птицата е отчупен. Неговата форма личи добре на самия калъп (обр. 2 в).

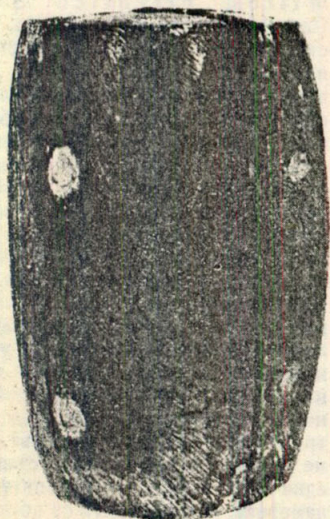
² Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г., ИАИ, XX, 1955, стр. 203.

³ Р. М. Джанполадян, Сфероконоическите сосуди из Двина и Ани, СА, 1958, 1, стр. 206.

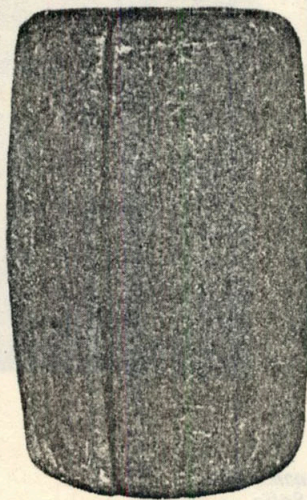
⁴ Пак там, стр. 206.

⁵ Пак там, стр. 206.

⁶ Пак там, стр. 207.

А

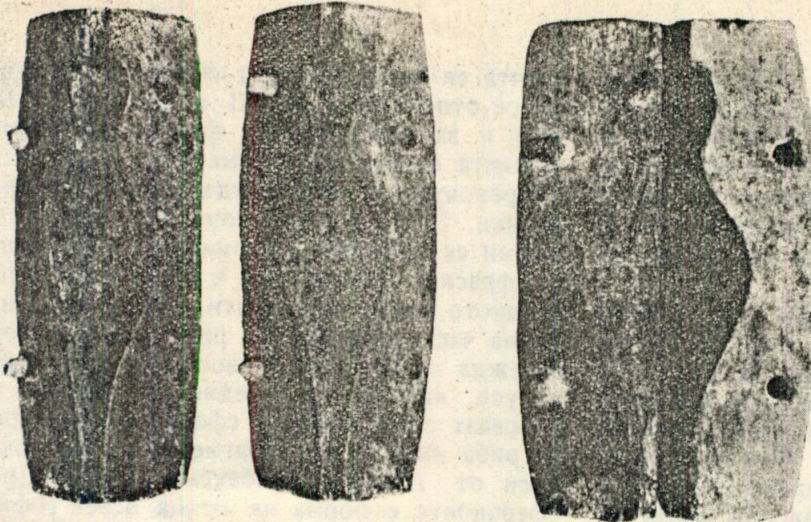

Б

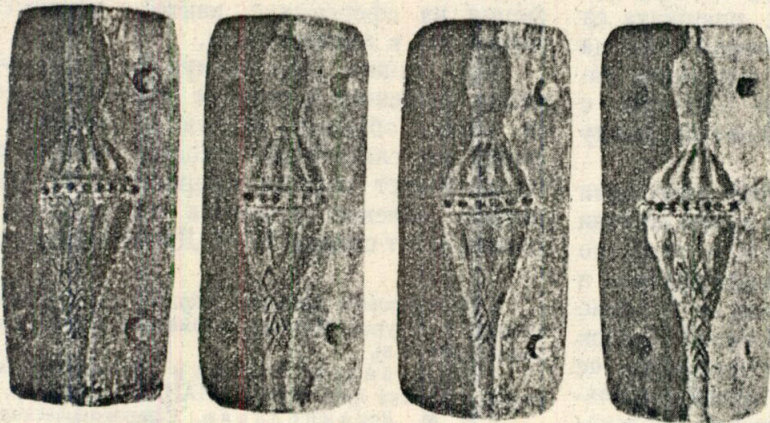

В

1 Каменни калъпи от София
Moules de pierres découverts à Sofia

А

Б

В

2 Каменни калъпи от София, разтворени
Moules de pierres découvertes à Sofia — dépliés

роконуси в Ермитажа.¹ Тялото на птица следователно не е било неудобна и неприемлива форма за предназначението на тези съдове.

При огромното количество на намерените досега глинени сфероконуси² находките, които говорят за производство на метални сферо-конуси, са наистина съвършено оскъдни. Р. М. Джанполадян споменава, че в Ермитажа се пази каменна форма от Биляр за отливане на метални сфероконуси.³ Тя е отнесена към XIV—XV в., „когато очевидно наред с глинените сфероконуси са употребявани в някои много редки случаи и металически“.⁴

Втората находка на каменни калъпи за сфероконуси, която ми е известна засега, е от Милет.⁵ При разкопки там са намерени два

¹ Р. М. Джанполадян, ц. с., стр. 202.

² Р. М. Джанполадян (ц. с., стр. 206) изброява находищата на сфероконуси в СССР. Особено многобройни са находките от Ани и Двина. Н. Я. Марр (Ани, М.—Л. 1934, 96) съобщава, че в Ани в девет археологически кампани са намерени 620 екземпляра. Напоследък голям брой сфероконуси са намерени в Орен кала.

³ Пак там, стр. 202.

⁴ Пак там.

⁵ Karl Wulzinger, Paul Wittek, Friedrich Sarre, Das Islamische Milet, Berlin, 1935, стр. 76. За съжаление милетската находка от каменни калъпи, която представлява най-близък паралел за софийските екземпляри, е публикувана по незадоволителен начин. Авторът (Fr. Sarre) съобщава, че са намерени два калъпа, и на обр. 10 показва две четвъртинки от калъп. На обр. 11, който според текста трябва да представя отливки от калъпите, има две отливки. От тях първата отговаря на първия от показаните на обр. 10 калъпи. Втората отливка обаче има съвсем друга украса и не може да бъде от втория калъп на обр. 10. Тази отливка следователно е направена от някакъв друг, трети калъп, за който авторът нищо не споменава. Не е ясно също по една четвъртинка от калъпите ли е намерена, или калъпите са комплектни. Не са дадени и размерите им.

каменни калъпа, които по форма и устройство са напълно еднакви със софийските. Милетските калъпи са също от шифер. Затворени те са имали приблизително цилиндрична форма. Частите им се сглобяват с оловни скоби и ямички както при софийските екземпляри. Очертанията на самите сфероконуси са същите. И тук под заоблената главичка има тънък изпъкнал пръстен, тялото е силно удължено особено в долната си част. Единият от милетските калъпи¹ и по своята орнаментика е почти еднакъв с единия от софийските (обр. 2а). Единствената разлика е, че в милетския екземпляр по най-изпъкналата част минава стилизиран растителен развод, докато в софийския калъп на това място имаме пояс от пъпки.

Сравнението на украсата на софийските и милетските каменни калъпи показва, че най-характерните елементи на тази украса са релефните заоблени ребра, разположени радиално по горната част на съда, и бадемовидните релефни форми по долната му част. Същите елементи намираме и върху крилата на сфероконуса-птица. И. А. Орбели² намира в украсата на сфероконусите заимствувани елементи от архитектурната декорация.

Елементите на украсата на софийските сфероконуси имат по-малко или повече стилизиран растителен характер. Долната част на единия от тях (обр. 3б) напомня шишарка, която и по форма се свързва със съда.³ С растителни мотиви — клончета и листа — е покрита предната и долна част на тялото на сфероконуса-птица.

Бадемовидните форми на другите два софийски сфероконуса и на единия от милетските, които наподобяват тиквено или слънчогледово семе,⁴ намираме и върху глинени сфероконуси от Двина.⁵ Същата форма имат и шампи от Ани.⁶ Явно е, че и по орнаментиката си металните сфероконуси се свързват с глинени.

Обстоятелствата на намирането на софийските калъпи не дават достатъчно данни за тяхната датировка. Те се намериха при изкопи за строителство, на място, където по-

¹ Karl Wulzinger, P. Wittek, Fr. Sarré, ц. с., стр. 76, обр. 10, първият от ляво на дясно.

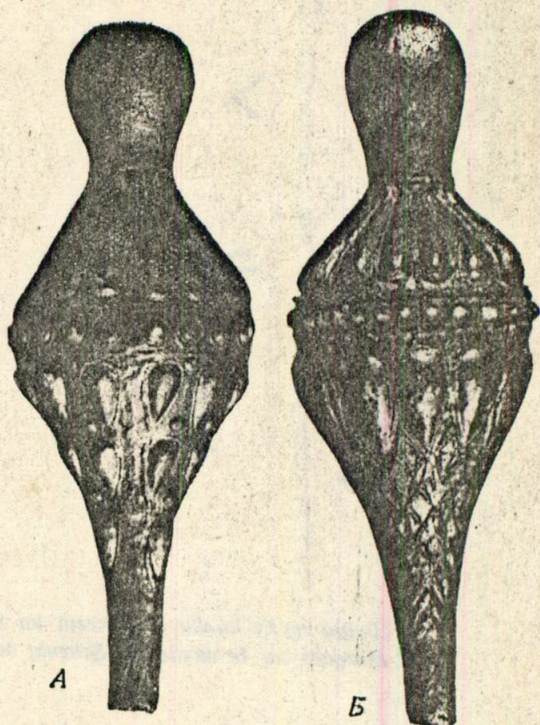
² Срв. у Н. Я. Марр, Ани, стр. 95; срв. напр. колонката у С. Е. Arseven, Les arts décoratifs turcs, Istanbul [s. a], стр. 116.

³ Y. G. Perrot et Ch. Chipiez, Histoire de l'art dans l'antiquité, IV, Paris, 1887, стр. 459, тези съдове, са определени като шишарковидни.

⁴ И. А. Орбели ги посочва между любимите мотиви върху глинени сфероконуси (Н. Я. Марр, ц. с. стр. 95).

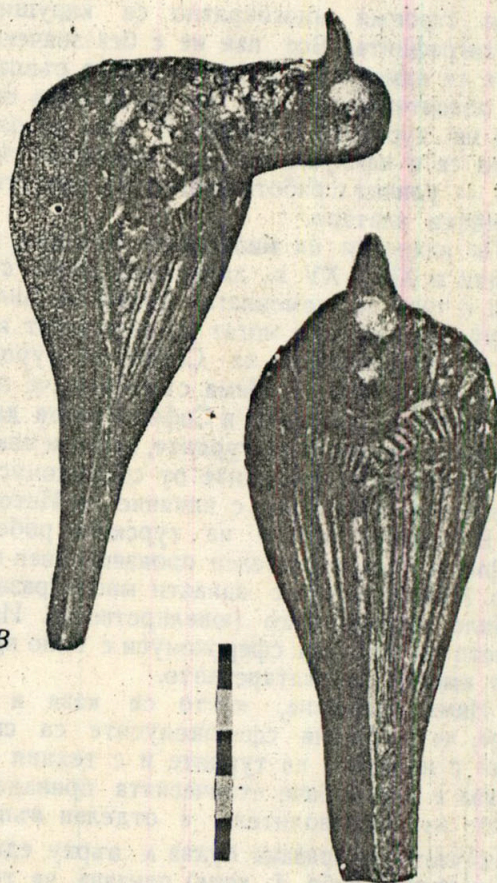
⁵ Р. М. Джанполадян, ц. с., стр. 203, рис. 214-15.

⁶ Пак там, стр. 204, рис. 3.

А

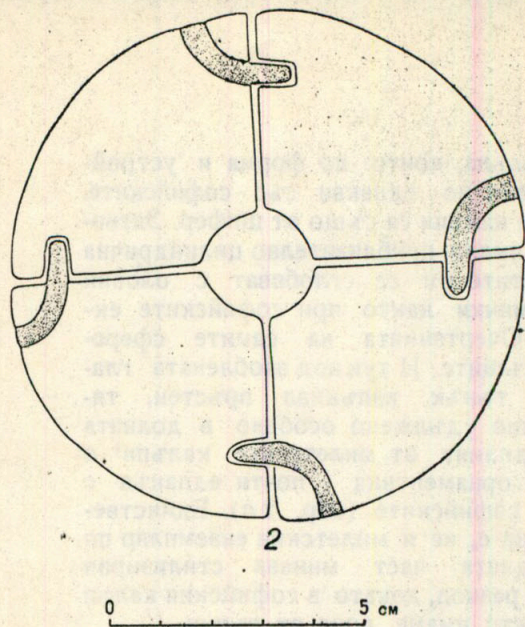
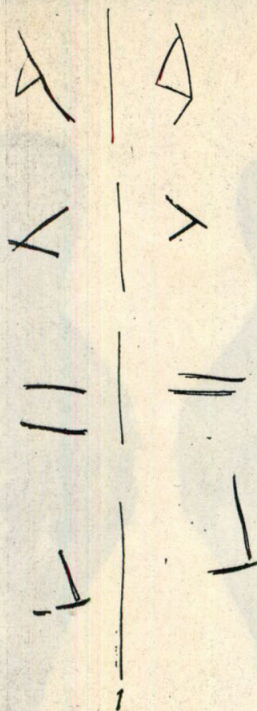
Б

В

Г

3 Оцветени гипсови отливки от калъпите
Empreintes de moules en plâtre de couleur

4 Знаци върху калъп Б Схема на закрепването на частите на калъпите
 4 Marques sur le moule B Schema de la consolidation des parties des moules

стари строежи многократно са нарушили стратиграфията. Все пак не е без значение, че те се намериха на място, което съвпада със занаятчийската част на града през епохата на турското робство. В този неголям район се е намирала и т. нар. златарска чаршия — уличка с работилниците на прочутите софийски златари.¹

По аналогия на милетските находки, датиращи в XIV—XV в., датировка, която съвпада с тази на каменната форма от Биляр, софийските калъпи могат да се отнесат към XV в. Завладяването на София от турците става през 1382 г. Няма съмнение, че присъствието на калъпите в София трябва да се свърже с идването на турците, както и няколко века по-рано находките от сфероконуси в Плиска се обясняват с влияние на Изтока.²

В първите векове на турското робство София е била значителен производствен център. Между другите занаяти много развито е било златарството (ювелирството). Изливането на метални сфероконуси е било предмет именно на златарството.

Няма съмнение, както се каза и по-горе, че в София сфероконусите са свързани с идването на турците и с техния бит. Каква е била обаче етническата принадлежност на производителя, е отделен въпрос. Наличието на врязана буква λ върху единия от калъпите (обр. 4₁ горе) показва, че той е

бил в ръката на българин.³ Това начертание на буквата отговаря по време на XV в.⁴

Нашите калъпи са били употребявани продължително. Това личи от многобройните очуквания и драскотини и особено от това, че единият калъп (обр. 2 а) е бил повреден и отново поправен.

Трудно е да се каже от какъв метал са били изливани сфероконусите. Най-вероятно е те да са били от бронз или сребро, възможно е да са били позлатявани.

Много интересен е фактът, че досега не е известен, доколкото зная, метален сферо-конус. При това съотношението на най-малко шест каменни калъпа (един от Биляр, два или три от Милет, три от София) срещу нито един екземпляр от продукцията на такива калъпи е твърде необичайно. Може ли да се предполага, че именно скъпият метал, от който са били направени, е причина за това? Във всеки случай металните сфероконуси са били скъпи предмети, много по-скъпи на-

¹ А. Иширков, Град София през 17 в., София, 1912, стр. 35, 37.

² Ст. Станчев, ц. с., стр. 203.

³ Върху единия от милетските калъпи е врязано името Шех паша. Срв. К. Wulzinger, P. Wittek, Fr. Sarre, ц. с., стр. 78.

⁴ П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма, Энциклопедия славянской филологии, вып. 4, 1, Пгр., 1914, стр. 262 и сл.

вярно от глинени, които също не са били евтина грънчарска продукция.¹

Въпросът за предназначението на сфероконусите е подробно третиран в изследването на Р. М. Джанполадян върху сфероконусите от Ани и Двина.² Авторът убедително посочва, че те са служели за фармацевтични или козметични цели, привеждайки и всички по-рано изказани в този смисъл предположения. Новите софийски находки, а също така и милетските калъпи, които, изглежда, не са били известни, се явяват в подкрепа на нейното заключение. Изключена е възможността метални сфероконуси, а още по-малко стъклени³ да служат за гранати. Не само материалът, но и богатата украса показват, че това са принадлежности на лукса, предназначени да се използват дълго време.⁴

Ясно е, че при сфероконусите имаме случай на продължително битуване на една специална и характерна форма, която, въпреки че има своите локални особености,⁵

въпреки че в продължение на няколко века — най-малкото от IX до XV, а може би и по-късно⁶ — претърпява развитие, все пак запазва своите характерни особености, свързани и обусловени от нейното предназначение.

Софийската находка, която е засега най-западната в ареала на сфероконусите, е същевременно най-голямата находка на каменни калъпи за такива съдове — три пълни екземпляра.

¹ Р. М. Джанполадян, ц. с., стр. 202.

² Пак там, стр. 208 и сл.

³ Пак там, стр. 211.

⁴ Fr. Sagge, Das Islamische Milet, стр. 76 и сл., е на мнение, че сфероконусите са ръчни гранати. Намирането в Милет на каменни калъпи за отливане на сфероконуси не го разколебава. Напротив, той твърди, че камъкът като огнеупорен материал бил подходящ за отливане на гранати (?).

⁵ Срв. Р. М. Джанполадян, ц. с., стр. 207.

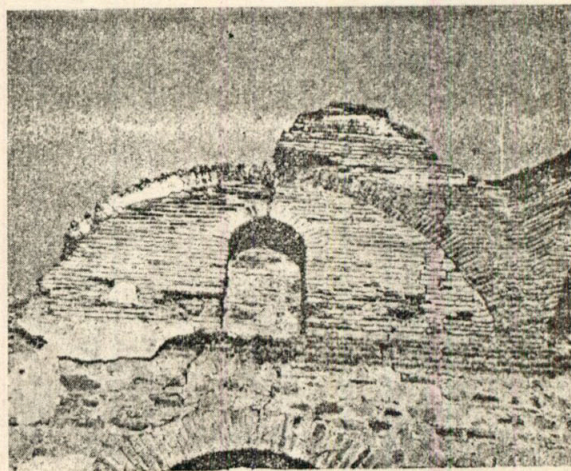
⁶ Според етнографско свидетелство, приведено от Р. М. Джанполадян, ц. с., стр. 209.

Средновековна българска аркада на Царевец

Живко Драгомиров

При разчистване на разрушените стени на джамията на хълма Царевец през пролетта на 1960 г. бяха разкрити многобройни ба-

рабани от колони и пиластри, капители и части от корнизи, вторично вградени като обикновен каменен строителен материал в зидовете.

1 Северната стена на джамията. Мястото, где се намират барабаните, е означено със стрелки ↗ Le mur nord de la mosquée. L'emplacement des tambours est indiqué par des flèches

2 Разположение на барабаните в северния зид. Детайл
L'emplacement des tambours dans le mur nord. Détail